

A vidéki Magyarország új pályákon

Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben. MTA BTK – NEB, Budapest, 2017. 780 oldal*

1944 végétől Magyarország sorsfordító útra lépett, mely a kommunista diktatúra fokozatos kiépülésével az addigi legmélyrehatóbb változást hozta, hiszen nem pusztán politikai rendszerváltás történt, hanem a gazdasági, társadalmi rendszer is radikális változáson esett át. Az országos események mára evidenciát jelentenek, de kérdés, hogy e folyamatok miként is érintették a történelem mögött megbújó embert. E változások emberi átélésének kézzel foghatóvá tételéhez bizonyosan az egyetlen helyes és a forrásadottságoctól függően jobban vagy kevésbé jól járható út az, amit az Ö. Kovács József, majd Horváth Gergely Krisztián vezette Vidéktörténeti Kutatócsoport a vidéki Magyarország lokális és regionális viszonyainak feltárásával, e változások emberi megtapasztalásának alulnézeti feltérképezésével választott. Az igencsak vaskos munka közel nyolcszáz oldalán a bevezetőknél túl egy kérdés- és problémafelvető írás, négy tematikus blokkba osztott 23 (eset)tanulmány, egy rövid forrásválogatás és egy – az ország szinte minden régióját lefedő – helységnévmutató kapott helyet. A hasonló sokszerzős munkák kapcsán számos kétely merülhet fel: Sikerül-e egységbe kovácsolni a különböző tudományterületek felől érkező szerzőket, összefoghatók-e az értelemszerűen eltérő terjedelmű, jellegű és esetleg minőségű munkák, sikerül-e egységes szempontrendszerrel, legalább hasonló módszertant alkalmazni?

E problémákkal bizonyára maga a kutatócsoport is szembesül munkája során, a kötet esetén azonban megelölegezhető: a célt sikerült elérni. Már a bevezetőben elhangzanak a világos célkitűzések. Ilyen volt az ismert, de inkább kevésbé ismert források

megszólaltatása összehangolt módszerekkel, a mindennapok, az alulnézeti perspektíva bemutatása. Ezek az eddigi történettudományi munkákban csak marginálisan vagy egyáltalán nem jelentek meg, noha e tapasztalatok, helyzetek, életvilágok és nézőpontok ki-egészíthetők, árnyalhatók, megkérdőjelezhetők a történelemtől alkotott képünket – és a kutatómunka társadalmisításának szempontjából közelebb hozhatják azt a köznapi emberekhez.

1945-ben Magyarországon részben két gyökeresen ellentétes diktatórikus berendezkedés volt jelen. Az egyik már nem, a másik még nem? E kettősséget hivatott az alcím pluralitása („diktatúrák”), vizuálisan pedig a borítón leképezett egy-egy önkényuralmi jelképpel „ékesített” vonat jelképezni. A kötet tanulmányai ezt a „már nem – még nem”-állapotot, az abból fakadó állandó (lét)bizonytalanságot, kiszolgáltatott helyzetek sorát, az orientáció hiányát és a korábban megszokott társadalmi lét normarendszerének szétesését, illetve az erre adott válaszokat mutatják be számos perspektívából. Meghatározó események a német megszállás (vége), a háború elvesztése, a szovjet megszállás és a kezdődő kommunista hatalomátvitel.

Ö. Kovács József tanulmánya sűrítve ezt a helyzetet mutatja be. 1945-öt olyan szimbolikus társadalomtörténeti eseményként ábrázolja, amely tömörítve magában foglalja a világháború minden tényezőjét. E bevezető tanulmány ennek megfelelően kitűzi azokat az orientáló kereteket és fogódzókat, melyek mind a kutatásban résztvevők, mind pedig az olvasó számára zsinórmértékül szolgálnak. E keretek közül az első és legfontosabb az a megközelítés, mely az utóbbi években elsősorban Gyarmati György újraértelmezése kapcsán került be a szélesebb köztudatba, mely szerint a kommunista diktatúra kiépülése gyakorlatilag 1944 végétől elkezdődik, amikor is diktatúrából diktatúrába hajlik az

ország. Másodsor az, hogy a háború vége a háborús következményeken túl éppen ezért újabb, hosszútávon ható traumákat hoz, mert ekkor kezdődik meg a már említett, a magyarországi fejlődésből alapvetően nem következő radikális szocioökonómiai változássorozat. Harmadszor éppen ebben a radikális váltásban rejlik a tömeghatás is, hiszen nincs olyan társadalmi csoport, amely kivonhatta volna magát alóla. A mára kissé elavultnak számító, de kétségtelenül sok szempontból használható totalitarizmus modellt továbbgondolva kiviláglana, hogy a Friedrich–Brzeziński-féle modell kategóriái nem külön-külön értelmezendők, hanem az egyén totális birtoklásának, autonómiája megtörésének színtereiként. E kötet éppen azt vizsgálja – a teljesség igénye nélkül –, hogy e totalitás megteremtése egyes területeken a maga kézzelfoghatóságában és emberközelségében miként is valósul meg. Mindezek kibeszélhetőségét a hatalom az 1990-es évekig korlátozta, fokozva ezzel az átélők traumáját, amit sok esetben azonban az öncenzúra is elhallgattatott – a diktatúrák a szégyen, a terhelt emlékezetek kultúráját hozták létre azáltal, hogy az áldozatokat megfélemlítették, az átlagemberek pedig testtársakká avanzáltak.

Ezen elméleti alapozás után Ö. Kovács megrajzolja azt a traumatizált lelki kontextust, amelyet a frontátvonulás és a megszállás hoz magával. A Vörös Hadsereg árnyékában megvalósuló kommunista térfoglalást néhány példával, a földkérdést jóval bővebben ábrázolja. Miközben a szerző rámutat olyan fontos tényekre, miszerint a reform nem volt reform, hogy az európai/római jogi felfogással ellentétes szovjet jogon alapult, hogy az ideológiailag üldözött rétegek ellehetetlenítése már a „földreformmal” megkezdődött, hogy tényleges agrárreform nem történt, hogy politikailag motiváltan részesítettek előnyben csoportokat, nem mondja ki explicit módon, csak sejteti, hogy az így létrejövő életképtelen törpe- és kisparaszti birtokok valójában a kollektivizálás előkészítéseként értelmezhetők, miközben maga a

földosztás a hatalom kiépítéséhez szükséges „tömeglojalítás” megteremtését szolgálta. A rendszer egy létező szociális–gazdasági problémát sajátított ki pusztá hatalomtechnikai okból, amelynek radikális, sokszor önkényes végrehajtása révén valójában a kommunisták által csak áhított társadalmi-hatalmi átrendeződést sikerült elérni

A bevezetőben vázolt elméleti és mikro-történeti példákkal illusztrált makrotörténeti háttérrel a kötet négy nagyobb egységben ad teret a lokális szintű vizsgálatoknak. E négy egység alapvetően visszatükrözi azokat a területeket, amelyeken a legmarkánsabban volt érzékelhető az az egymásra torlódott traumahalmaz, mellyel a vidéki Magyarországnak szembesülnie kellett: először is az átvonuló fronttal, majd a megszállással, másrészt a berendezkedő új elitekkel, harmadrészt a tulajdonváltással, azon belül a földosztással és földelkobzással, valamint az agrárgazdaság felélesztésével, s végül mindezeknek a folyamatoknak az egyházi látószögével.

A tanulmányok első nagyobb egysége tehát a szovjet megszállás tapasztalatára összpontosít, azon belül is elsősorban az erőszakra, különös tekintettel a nők ellen elkövetett bántalmazásokra. Czetz Balázs Fejér megye közigazgatási és anyakönyvi irataiban dokumentált erőszakos eseményekre fókuszál, mégpedig az élet és a (ritkábban dokumentált) szemérem elleni erőszakra. Kiinduló állításával, hogy a (vár)megye szovjet megszállásának részletes feltárásával még adós a történettudomány, egyetérthetünk, hozzátéve, hogy ez a többi vármegyére nézve is elmondható. A fejéri térség helyzete anynyiban volt különösen súlyos, hogy a dunántúli harcok elhúzódása miatt a térség négy hónapig volt hadműveleti terület. Az elhúzódó és sok áldozatot követelő összecsapások pedig nemcsak kaotikus állapotokat hoztak magukkal, de különösen sok esetben vadították meg és sarkallták bestiális cselekedetekre a szovjet és a német katonákat. Czetz ki is emeli, hogy a magyarok részéről ilyen atrocitásokra nem került sor – ezt aligha a

magyar katonák jobb fegyelme indokolta, inkább az az eltérés, hogy ők a saját országukban voltak. Czetz rámutat a forrásanyag korlátaira is: a kaotikus helyzetben néha egyáltalán nem történt dokumentáció, máskor azonban a körülmények nem tették lehetővé a nyílt beszédet. 1945-től egyre gyakrabban követtek el „ismeretlen” tettesek életellenes bűntényeket, noha az esetek egy részében sejthető, hogy nagyon is ismert szovjet katonákról volt szó – különösen elszomorító, hogy ez nyilván a szankció és a büntetés elmaradását is jelentette. Még korlátozottabb ismeretek szereszhetők a szemérem ellen elkövetett bűntettekről, ezek hivatalos dokumentumokban legfeljebb nem kívánt terhességek és nemi betegségek kapcsán jelenhettek meg.

Kunt Gergely tanulmányában szintén a nők elleni erőszak témáját elemzi, mindezt egyedülálló forrás, egy erdélyi származású tanítónő eddig ismeretlen, publikálatlan naplója alapján. A többszörösen tabusított téma szempontjából aligha túlbecsülhető az eseményekkel egyidejűleg készített dokumentum értéke. A tanítónő előbb Erdélyből Magyarországra menekült, ahol a megszálló szovjet katonák megerőszakolták. Ezt követően a német katonákkal maga is nyugatra távozott, ahol egy amerikaiak által fenntartott menekülttáborban dolgozott önkéntes ápolónőként. A napló egyrészt a tábor világába ad betekintést, ahol a nők szexuális kihasználása erőszakkal vagy anélkül folyamatosan napirenden volt, másrészt a naplóíró személyes karakterfejlődésébe és a vele történtek pszichés feldolgozási vagy éppen elnyomási mechanizmusai is. A Kunt által reflektáltan bemutatott napló számos tabut érint, mivel a háború „női története” nagyrészt máig kibeszéletlen, noha a hasonló tapasztalatokat szerzett személyek száma rendkívül magas lehetett.

Sántha István hasonlóképpen a nemi erőszak kérdéskörével foglalkozik az általa Délvértésnek nevezett köz(ös)ség kapcsán, többféle forrás és módszer bevonásával, melyek ismertetése sajnos némiképp a tény-

leges kutatási eredmények bemutatásának rovására megy. A tanulmányt főként a szovjet/oroszl szemszög bevonása teszi érdekessé egy zsidó származású vöröskatona naplója és egy orosz interjúgyűjtemény ismertetése révén. A nőknek szánt szerep a frontvonalban több ponton összhangban van a Kunt által leírtakkal, noha a Sántha által felvázolt skála sokkal szélesebb, az erőszaknak áldozatul eső civilek mellett megjelenik az érdekérvényesítésért, védelemért, szállásért vagy akár fél disznóért is prostitúcióra kényszerülés, az orosz „fronton harcoló nő” és az „alkalmi feleség” kategóriája is. A női élethelyzetek sokasága rávilágít arra, hogy a női szempontú vizsgálat mennyire gyerekcipőben jár.

A következő tematikai egység tanulmányai javarészből az elitváltással és ehhez köztődően a közigazgatás újjászervezésével, a korábbi helyi vezetőeltek lecserésével foglalkoznak. Káli Csaba a Zala megyei közigazgatás átszervezését, az új hatalom berendezkedését, e folyamat hektikusságát tárja fel. A megye területváltozásait, a Zalában különösen szignifikánsan jelentkező szeparációs törekvéseket és konkurenciaharcokat szem előtt tartva a szerző a megyei közigazgatási apparátus átszűrése kapcsán az igazolási eljárásokat, a szolgálati hely elhagyásának kérdését és a B-listázások folyamatait vizsgálja nagy alaposággal. Arra a megállapításra jut, hogy az igazolások révén minimális számú embert bocsátottak el a megyei közigazgatásból, aminek értelmezéséhez még annyit lehetne hozzátenni, hogy itt az etnikai szempontok sem kínáltak lehetőséget nagyobb változtatásokra. A tanulmányban szinte megelevenednek az ezt követő küzdelmek: a Független Kisgazdapárt az országos arányt is meghaladó támogatottság ellenére való kiszorítása a képviselőtestületekből, a baloldali pártok manőverei. A közigazgatás megszűlésének újabb lehetőségét nyitották meg a kizárólag baloldali pártok irányítása alatt álló járási rendőrkapitányságok által levezényelt büntetőintézkedések, politikai rendőrségi eljárások, melyek teljes kontrollálatlansága, a visszaélések sora már a maga leple-

zetlenségével mutatta meg az új hatalom eszközeit, előkészítve a terepet a B-listázásoknak. Szintén a megyei szint áll a középpontban Baucsek Csaba nógrádi „közigazgatási reformot” vizsgáló tanulmányában. A nógrádi átszervezést azonos pilléreken, de nem olyan részletességgel mutatja be a szerző. Itt a baloldali pártok jóval nagyobb súllyal bírtak, mint Zalában, így akarataikat már a nemzeti bizottságokon keresztül is jobban tudták érvényesíteni, de a közigazgatás teljes megszállását itt is a B-listázások tették lehetővé.

E folyamat egyik pillérének, az igazolóbizottságok működésének lokális vizsgálatát két szerző, Sáfár Gyula és Wirthné Diera Bernadett végezte el, Gyula és Vác példáján. A Vörös Hadsereg az ország keleti térségében kezdte meg az ország megszállását, így az jóval nagyobb sokkhatást váltott ki, mint a nyugati területeken, s ennek megfelelően a közigazgatási apparátus elmenekülése is jóval nagyobb arányú volt. Így akadálytalanabb volt a baloldali pártok térnyerése, melyek szakszervezettel karöltve Gyula három igazolóbizottságában is döntő pozíciókkal bírtak, kettő elnökét az MKP delegálta. Ennek ellenére – és éppen ezért ilyen fontosak a helyi vizsgálatok – a bizottságok egymástól teljesen eltérő gyakorlatot képviseltek, amiben vélhetően elsősorban az emberi tényezőknek, de adott esetben az ügykiosztásnak is lehetett szerepe. Az igazoltaknak a zalai és nógrádi példákhoz képest alacsonyabb aránya nyilvánvalóan elsősorban a szolgálati hely nagyobb fokú elhagyására volt visszavezethető. További érdekes szempont az igazolóbizottságok és a népbíróságok hatásköri szétválasztásának helyi anomáliája, illetve az utóbbiaknak az előbbieket is részben felülbíráló, de gyakran túl későn érvényesülő gyakorlata. A gyulai vizsgálat kimutatja, hogy a nem egyértelmű igazolási folyamatot maguk mögött tudók nagyobb eséllyel lettek a B-listázás áldozatai, amely itt is a legsúlyosabb csapást jelentette a közigazgatásra.

Wirthné Diera Bernadett a Vácon megvalósuló igazolások kapcsán bemutatja, hogy

az igazolóbizottság létrehozása sem ment mindig gördülékenyen, hiszen a megbízhatóság és a baloldali pártok kívánatos felülreprezentáltsága mellett más szempontokat is figyelembe kellett venni: tisztseghalmozás, fluktuáció, pártonkívüliség, közéleti tapasztalat, jogi képzettség bizottsági jelenléte, tárgyi feltételek. Szerencsésebb lett volna viszont több esetet ismertetni s a számszerű adatok mellett az összehasonlíthatóság érdekében az igazoltak arányát is közölni, ezzel is kimutatni, hogy a „legfasisztábbnak” tartott Pest megye egyik jelentős településén e bélyegnek a következménye fellelhető-e az igazolásokban.

Rigó Róbert a közigazgatás megtisztására és átszervezésére egy másik intézmény, a népbíróságok működését vette górcső alá Kecskeméten. A népbíróságok országos kontextusának felvázolása után a kecskeméti népbíróság létrejöttét mutatja be, de nem primer forrásokra – talán nem voltak ilyenek –, hanem sajtócikkekre alapozva. A szép számot kitevő népbírósági eljárások közül nyolc, helyenként kifejezetten érdekes, az esetek többségében viszont nagyon leíró jellegű, a háború alatti vélt vagy valós büntetteket megjelenítő esettanulmánnyal kívánja érzékeltetni a népbíróságok szerepét a kecskeméti rendszerváltásban. Kevésbé reflektál a tanulmány azonban arra, hogy a beismerő vallomás mennyiben jelent egyéni stratégiát, vagy mennyiben szolgálja a más vádlottak koncepcióis jellegű sarokba szorítását, ahogy arra sem, hogyan kell értelmezni, hogy hasonló tartalmú és stílusú tanúvallomásokkal dolgozott a bíróság.

A további esetek kapcsán helyi sajátosásként jelentkezik, hogy mekkora eljárási különbséget és éppen ezért végeredményt jelentett, hogy az eljárásba bevont személyekkel szemben hol (például Kecskeméten vagy Cegléden) folytatták le a rendőrségi eljárást. Nem kevésbé érdekfeszítő szempont, hogy az új hatalom miként próbált az ítéletek súlyosbítását kikényszerítő közhangulatot teremteni. A tanulmány összegzéséből mind-

azonáltal plasztikusan kirajzolódik az eljárások rendszerszerűsége.

E blokk egyik legterjedelmesebb tanulmánya komplexebb, szintetizálőbb, a kötetben bemutatott jelenségek és folyamatok összesítő vizsgálatával kecsegtet a Jászság centrumában fekvő Jászdózsa és a Budapest közeli, alapvetően sváb Páty példáján. Hogy miért e két települést választotta Csikós Gábor, arra válasza nem túl meggyőző, hiszen a forrásadottságok, az alacsony lélekszám és a döntően agrárnépesség nem feltétlenül szolgáltat erre elég okot, s az „eltérő feudális múlt” – jelentsen ez bármit is – és az eltérő vallási összetétel sem tesz indokoltabbá a választást. Eltérő társadalmi és társadalmi szervezethez települések összehasonlítása is kínálhat érdekes konklúziókat, de talán nem egy-egy példa alapján. A tanulmány első, a közigazgatási változásokat bemutató része alapvetően illeszkedik a kötet lokális esettanulmányai közé, a további két rész a frontátvonulásról és a társadalomról inkább a kötet utolsó nagy fejezetének tematikájához kapcsolódik.

A fejezet utolsó két tanulmánya alapvetően más tematikai nyomvonalon halad. Szilágyi Levente a szatmári svábok 1944/1945-ös Szovjetunióba deportálásának emlékezeti rítusait és feldolgozási lehetőségeit vizsgálta interjúk és terepmunka révén. A deportálásra nézve ugyan Szilágyi kijelenti, hogy annak feldolgozása tudományos és művészi munkákban, a szépirodalomban már megtörtént, e sorok íróját azonban nem lepi meg, hogy ez utóbbiak felsorolása elmaradt. Tény mindenesetre, hogy a deportálás a szatmári svábok kollektív tudatának részévé vált, az 1990-es évek óta ennek rítusai megszilárdultak deportálttalálkozók formájában, amelyek összekötik a határ két oldalán rekedteket. A két Magyarországon maradt szatmári sváb községet, Mértket és Vállajt nem érintette a magyarországi németiséget

egyébként kollektíven sújtó kitelepítés, így identitásuk szempontjából a Szovjetunióba deportálás volt az a kulcsfontosságú esemény, amelyre maradék „német” önazonosságuk feladása lett a válasz. A bemutatott emlékezési gyakorlatok és minták, úgy mint az emlékezeti helyek létrehozása, a politikai szereplők nélkül megszervezett deportálttalálkozók elemzését érdemes volna a 2015 utáni időszakra nézve is folytatni, mivel a magyar kormány által meghirdetett „Gulág-emlékévé” alighanem hatott a térség emlékezetkultúrájára is.

Szilágyi Zsolt tanulmánya egy hajdúnánási család 1944 és 1952 közötti megpróbáltatásait elemzi egy az eseményeket gyerekként megélt tanúval folytatott mélyinterjú alapján. Noha a kontextus bemutatása szinte teljesen hiányzik, a családtörténet mintegy illusztrációját adja az Ö. Kovács József tanulmányában bemutatottaknak: a front elől elmenekülő család visszatérésekor földjei egy részét nem kapta vissza, az apát mondvacsinált okokkal internálták. Ekkor még érvényesülni tudott a vidéki világ hagyományos, összetartó kapcsolatrendszer, a család egy zsidó ügyvéddel való kapcsolata révén az apa kiszabadulhatott. Ezt követően azonban ez a kapcsolati háló végképp széthullott, a család az ekkor még meglévő tanyát a hozzá tartozó földdel ugyan használhatta, de az új politikai rendszer fokozatosan, különböző szankciókkal egybekötve azt is elvette, míg a család feladta korábbi életét, és a földeket a térszbe adva Debrecenbe költözött. Néhány ponton az interjúban elhangzottakat össze lehetett volna vetni más forrásokkal is, illetve a szerkesztett interjú hosszas közlése helyett annak keletkezési körülményeit, az elkészítésekor követett célokat ismertetni. Rendelkezésre állnak ugyanis olyan (külföldi) kutatók,¹ melyek a gyermekként megélt, részben csak a családtag elbeszéléséből ismert, át-

¹ Lásd Gabriele Rosenthal írásait, például: Rosenthal, Gabriele: *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte: Gestalt und Struktur biogra-*

phischer Selbstbeschreibungen. Frankfurt – New York, 1995.

hagyományozott történetek tudományos felhasználhatóságának határait vizsgálják.

Az egyház és társadalom című tematikus egységben a szerkesztők nehezen érthető okból szétválasztották Vértesi Lázár, Bánkuti Gábor és Bednárík János azonos forrástípussal és általában a katolikus egyháziakkal foglalkozó munkáit, ezeket itt egymás után mutatjuk be. Vértesi Lázár a pécsi püspökség területén vázolja fel a frontátvonulás eseményorát, elsősorban a *historia domusok* tükrében. A szerző utal a források rendkívüliségére, amelyek azonban „a megérdemelnél kevesebb figyelmet” kapnak, arra azonban nem, hogy ez azzal is összefügg, hogy a legtöbb kutató számára nem hozzáférhető. Vértesi kitér a más egyházi levéltárak által kiadott dokumentumgyűjteményekre, amelyek egyházi források, főleg kárjelentések fényében mutatják be a frontátvonulás történetét, a pécsi egyházmegyéből azonban a szerző csak tucatnyi, nem túl narratív plébánosi jelentésről tud. Pedig a pécsi püspöki levéltárban egykor két vaskos állag is létezett („az egyházmegyén átvonult háború lefolyásáról szóló jelentések az egyes plébániákról” és „az egyházmegyét ért háborús károkról beküldött jelentések”), ezeket azonban az utóbbi években, úgy tűnik, nem kapják meg a kutatók, így Vértesi sem. A tanulmány mindazonáltal rendkívül szemléletes példákkal mutatja be a pécsi egyházmegyében történeteket, a köztörténetből ismert események a helyi papság szemszögéből sok tekintetben új részletekkel gazdagodnak. Finomodik például az egyházellenes szovjet katonákról alkotott kép, mivel a plébánosok beszámolóit szerint az idősebb szovjet katonák valójában erősen vallásosak voltak. Sajnálatos módon elmarad az utalás az egyháznak és az alsópapságnak a megelőző évek német-magyar nemzetiségi ellentéteiben játszott szerepére, amely pedig fontos adalék lenne a plébánosok német katonákkal, SS-sorozásokkal, *Volksbund*dal kapcsolatos megjegyzéseinek értelmezéséhez. Azonos forrásokkal dolgozott Bánkuti Gábor, aki a pécsi egyházmegye forrásaiban a szovjet megszállás-

sal kapcsolatos várakozások és a tényleges események különbségét mutatja ki a plébánosok beszámolóiból. A német propaganda és a Tanácsköztársaság egyházellenes tapasztalata által meghatározott szovjet-kép nem bizonyult valósnak. A mártírrá válás, amelyre a helyben maradásra utasított plébánosok már-már felkészültek, elmaradt, ahogy azt az egyház vezetői utólag összegezték: „...könnyebben ment, mint ahogyan vártuk”. (403. old.) A plébánosok számos atrocitás tanúi voltak, a tehetetlenség és a kiszámíthatatlanság traumát okozott számukra – azonban a szovjet katonák őket magukat nem bántották, sőt többségükben tiszteletet tanúsítottak irántuk. Bánkuti utal rá, hogy a nehézségek valójában a szovjet megszállás után jöttek, mivel a korábbi évtizedek, évszázadok gyakorlatával ellentétben 1945 után véget ért az egyház és állam közötti kiegyensúlyozott viszony. Némileg zavaró, hogy Bánkuti és Vértesi tanulmányai egymást követően többször hosszabban idéznek teljesen azonos forrásokat.

A harmadik, hasonló tematikájú tanulmányt Bednárík János írta a Budai-hegyvidék szovjet megszállásáról, szintén *historia domusok*, egy plébánosi napló, helyzetjelentések és más egyházi források felhasználásával. A szerző maga is kritikus forrásaival, különösen az óvatosság okozta öncenzúra miatti kihagyásokra hívja fel a figyelmet. A tanulmány érdekes keresztmetszetet mutat a térség papi társadalmáról, amely leképezi a korszak és a térség politikai, társadalmi és etnikai ellentéteit, különösen a „sváb-kérdést”. Az 1944/1945-ös időszakban az egyház régi feladataihoz újak társultak, a plébánosok a mártíromságra felkészülő, a közösség mellett kitartó, vele szenvedő, védelmező, tárgyaló szerepekben tűnnek fel. A térségben tapasztaltak sok tekintetben azonosak a pécsi tapasztalatokkal, Bednárík is utal arra, hogy a megpróbáltatások és a régi világot felbomlasztó események a Budai-hegyvidék papságát is csak később érték el.

Nagy Károly Zsolt, illetve Kiss Réka tanulmánya a református egyház helyzetét

vizsgálja, ezáltal szintén kisebb aleggységet alkot. Nagy a református vezetők különböző megnyilatkozásai és a Sárospataki Igehirdető című folyóirat alapján elemzi a református élet újjáalakulását 1945 után. A Ravasz László vezette egyház teológiai, de politikai törésvonalak mentén is kihívások elé került. Az egyik oldalon a konzervatív, a politikától elzárkózó, a reformációt a falu vallásának tekintő Ravasz állt, akitől az 1945 után formálódó rendszer szabadulni törekedett. A reformokat követelő irányzatban viszont fokozatosan teret nyert a kommunista retorika és a kialakult rendszer elfogadásának, szolgálátának igénye. A tanulmány vizsgálja ennek teológiai síkját is, az elsősorban Bereczky Alberthez köthető „keskeny út” teológiáját, amelyből végső soron levezethető, hogy a háború Isten büntetése volt, megfelelő bűnbánat révén azonban elérhető a kegyelem, amely az új rend és benne Isten szolgálata. Kiss Réka szintén az útkeresést, az új helyzetben való helytállás lehetőségeit elemzi. A tanulmányban a tiszántúli református egyházkerület (azóta két kötetben kiadott) kárjelentései alapján betekintést ad az új világ létrejöttének első időszakába. A berendezkedő kommunista rendszer két évig még nem indított átfogó támadást a református egyház ellen, amelyet gyengített a Nagynál hosszasabban kifejtett belső megosztottság is.

Horváth Gergely Krisztián a tematikus blokk záró tanulmányában a földreform egyházat érintő hatásmechanizmusait vizsgálja, többek között dr. Kógl Lénárd püspöki tanácsos és veszprémi számvevő hagyatékát felhasználva. Arra jut, hogy 1991 óta lehetséges a földelkobzás valós jelentőségének, az egyház meggyengülésére gyakorolt hatásának a vizsgálata. A földreform ellen a fogságból visszatérő Mindszenty tiltakozott, és a papságot is fellebbezésre buzdította sérelmes esetekben. Horváth elemzéséből azonban kiderül, mennyire nem volt valós esély arra, hogy a plébániák ekkor földhöz jussanak. A felrajzolt paletta rendkívül széles, a hívekre tekintettel földet nem igénylő plébánosok-

hoz képest a másik, kivételt jelentő végletet a földhöz jutó társaik jelentették. E kettő között azonban a lehetséges változatok sokasága helyezkedett el, de a földigénylő tanácsok lehetőségei is sokszínűek voltak arra, hogy a helyi szinten jogosnak elismert egyházi igényléseket elgáncsolják.

A kötet utolsó fejezetének origóját alapvetően a földkérdés képezi, melyet az egyes tanulmányok megyei, járási vagy térségi perspektívából láttatnak. A sort Nagy Netta Homokhátsággal foglalkozó, nagyon alapos tanulmánya nyitja, melyből jól körvonalazódik, hogy a kötött gazdálkodás, a frontátvonulás (a szovjet hadsereg ellátásával, rejtegetéssel és feketekereskedelemmel) és a földosztás miként formálta át e földrajzi térség agráriumát, miközben helyesen mutat rá, hogy ezek a folyamatok csak lépcsőfokok voltak a gazdasági és társadalmi lét kollektivizálás keretében végső formát öntő átforgatásának. A tanulmány szemléletesen mutatja be, hogy az érintett települések miként kötnek megállapodást egy nagybirtok felosztásáról, példákkal illusztrálja, hogy milyen alapon történt a földek elkobzása, majd szétosztása, bemutatja a régít felbomlasztó, új, javarészt az önellátást sem biztosító gazdasági szerkezet működésének megindulását.

Balogh Dorottya a Békés megyei földosztások lefolyását tárta fel. A kiindulópontot itt is a földosztás előtti állapot, a megye különböző részeinek birtokstruktúrája képezi, amit szemléletes lett volna táblázatok és a diagramok mellett térképen is megjeleníteni. A földelkobzás és földosztás folyamatának bemutatásakor a kérdés átpolitizáltságát a helyi lapok diskurzust generáló szerepével is alátámasztja, ugyanakkor érdekesen mutatja be a szakmai és a politikai érvek egymással való viaskodását. Nem láttatja viszont, hogy a „jobb kevesebbet adni, mint semmit” elv érvényesülésének rendszert formáló jelentősége volt. Gondosan tárja fel a különböző társadalmi csoportok kedvezményezettségét, a földosztással járó konfliktusokat, a földhiányból fakadó problémákat, az igényjogosultak számának drasztikus csök-

kentési kényszerét, az ebből fakadó dunántúli áttelepülés minimálisan igénybe vett lehetőségét. A záróadatsorok és grafikonok itt is érzékletesen mutatják az újonnan kialakult helyzetet, viszont nem történik reflexió arra, hogy a régi rendszer szétzilálása milyen nehézségeket okozott, s ez miként segítette elő a kollektivizálást.

Hajagos Csaba a kiskunfélegyházi járásban zajló földosztás értelmezési keretét azonnal a magyar vidék megcélzott szovjetizálásában jelöli ki, s egy remek idézettel teszi kézzelfoghatóvá, hogy a jutatott föld mérete és a földosztással szétzilált korábbi agrárrendszer miként tette egyenesen szükségessé a földkérdéssel való további foglalkozást és annak újabb megoldását a kollektivizálással. E tanulmány szintén feltárja a kiinduló állapotot, számba veszi a háborús veszteséget, egyedi jelenségként tárgyalja a vármegye területi változásából fakadó körülményeket, a földhiányt, a szakmai és politikai szempontok konfliktusait, a visszaéléseket és a korrupciót. A fentiekhez képest is kisebb területet, egy város – a Fesztetics-uradalom és a Georgikon központjaként, regionális funkciók sorát betöltő Keszthely – lokális példáját illeszti ebbe a sorba kiváló esettanulmánnyal. Ezek a funkciók, a gazdasági diverzitás a földosztást is különlegessé tette. Különösen érdekes az, hogy a 82 százalékban a hitbizományban dolgozóknak a főleg a kommunisták által preferált földhöz juttatása miként volt összeegyeztethető azzal a szakmai szemponttal, miszerint a mintagazdasági és oktatási funkciókat is meg kellett tartani. Érthető, hogy e körülmények vizsgálata elsődleges volt a szerző számára, a földosztási folyamat fenti tanulmányokban látott visszasságaira így viszont csak az összegzésben, tényleges esetek feltárása nélkül kerített sort. Mindazonáltal e fejezet tanulmányai vethetők össze leginkább egymással, itt érvényesült leginkább a hasonló módszertan.

A fejezet utolsó két tanulmánya már a földosztáson túlmutató kérdésekkel foglalkozik. Tóth Judit leginkább arra volt kíván-

csi, hogy miként lehetett újjászervezni a termelést, de nézőpontja már nem alulnézeti, hanem inkább az ismert országos folyamatok összegzését kínálja. Először is – bár némi tematikai rendezetlenséggel – számba veszi a frontátvonulás mezőgazdaságra gyakorolt negatív, az ország egyes részeiben eltérő súllyal jelentkező következményeit. Ezt követően tárja fel azokat a szervezeti viszonyokat, melyek alsó szintektől a minisztériumokig meghatározták a mezőgazdaság újbóli életre keltését. Jól kivethető a tanulmányból, hogy az országos ellátás biztosítása végett kényszerűen fenntartott kötött gazdálkodás, a beszolgáltatások, az időjárás helyzet, az infláció, a Vörös Hadsereg csökkenő létszáma mellett is nagy terhet jelentő, a normál beszolgáltatási kötelezettségen felül jelentkező ellátási kötelezettsége, végül utolsó cseppként a jóvátételi kötelezettség terhei miként tették rendkívül nehezzé az új kezdetet. Nem véletlen, hogy a normakövetési hajlandóság erősen csökkent, így szankcionálási kényszer állt elő. Mivel a szerző az utóbbi részleteiben nem tárta fel, nem tűnik megalapozottnak az a megállapítása, hogy ezek a szankciók nem követtek távlati célt, pusztán a készletek begyűjtését szolgálták.

A vidéki Magyarország történetébe nagyon is beletartozik, ám a kötet tematikájából s e fejezetből meglehetősen „kilóg” a kötetet záró, két Veszprém megyei nagyvállalat 1944–1945-ös üzemtörténetét feldolgozó tanulmány Szűts István Gergely tollából. A tanulmány kötetbéli magányos helyzete révén azonban talán még feltűnőbbben hívja fel a figyelmet arra, hogy míg a földkérdés az érdeklődés középpontjában állt, addig a vidéki üzemek története szinte teljesen fehér foltot képez. Ezzel a szerző gyakorlatilag kirajzol egy olyan új kutatási irányt, amelyet jó volna az agráriumhoz hasonlóan módszeresen követni a jövőben. Az úrkúti bányaművek és a herendi porcelángyár vizsgálata azért is adekvát vállalkozás, mert nemcsak Veszprém megye szempontjából képviseltek jelentős gazdasági erőt, hanem országos, sőt utóbbi esetében nemzetközi hatásuk sem

volt elhanyagolható. Miután a szerző megvilágítja az országos gazdaságpolitikai kereteket, a két település és a két gyár történetét vázolja, bár eltérő szempontok alapján és eltérő terjedelemben, de például a háborús károk ügye tematizálatlanul marad, pedig a háború alatti károsodások (bombatámadások), az infrastrukturális problémák és a munkaerő elmenekülése fontos gócpont, ahogy a szovjet hadsereg pusztítása, a lopások, a rendrakás, a szervezeti, közigazgatási kérdések, az igazolások is.

Összességében a tanulmánykötet számos új, lokális ismerettel, példával, esettanulmánnyal gazdagítja olvasóját. A tanulmányok minden tekintetben rendkívül sokszínűek, a kötet céljaihoz azonban mind szervesen illeszkednek: a „nagy történelem” helyett 1945 rendkívüli mindennapjaiba adnak betekintést. Az alulnézeti perspektíva megvalósítása sikerült, ahogy új források megszólal-

tatása is. Ez utóbbi kapcsán azonban több tanulmányt olvasva felmerülhet a kritikus kérdés: mennyire uralják a szerzők a forrásait, vagy éppen fordítva, a szerzőket a források? Esetenként ugyanis a források beszélnek a szerzők helyett, elemzés helyett inkább közlés történik, míg a helyi kontextusba helyezés és adott esetben a kritika részben elmarad. Az országos kontextusok ismertetése több tanulmányban visszaköszönő ismétléseket eredményezett. A kötet egyúttal rávilágít arra, hogy mennyi lokális és regionális alap kutatásra van még szükség ahhoz, hogy megfelelő, az általánosságokat és az egyediségeket is megjelenítő, az eltérő viszonyrendszerből fakadó különbözőségeket is feltáró szintézis születhessen.

MÁRKUS BEÁTA – VITÁRI ZSOLT